

УДК 159.923:316.752-057.36

DOI <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.3.12>

СТРУКТУРНА МОДЕЛЬ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Кротюк Катерина Андріївна,

аспірант, асистент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0003-3237-6494>

У статті теоретично обґрунтовується актуальність та доцільність наукової роботи з проблематики розвитку ціннісно-смыслової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій. Наводяться теоретичні доробки зарубіжних та українських дослідників у напрямі розвитку ціннісно-смыслової сфери, пояснення механізмів її формування. Ціннісно-смыслова сфера є динамічною системою цінностей та смислів, які мають певну структурованість та спрямованість, залежно від особистісних прагнень, переконань та життєвих змін. Ціннісно-смыслова проблематика особистості особливо загострюється в періоди суспільних змін, війн, глобальних криз та соціальної нестабільності, коли саме суспільство переоцінює та трансформує попередній ціннісний і смисловий досвід. Кризові ситуації, пов'язані із захистом територіальної цілісності та суверенітету нашої держави, впливають на психологічний стан, особистісні характеристики, прийняття та переосмислення травматичного досвіду, напряму життєвого руху. З урахуванням специфіки професійної діяльності військовослужбовців – учасників бойових дій, особливостей військового колективу як окремої соціально-професійної групи в статті описано три групи ціннісних та смислових орієнтацій: загальнолюдські, професійні та особистісні. Це пояснюється тим, що особистість динамічно розвивається протягом усього життя, проходить численні етапи соціальних і психологічних трансформацій, змінює соціальне середовище, місце і власні ролі в ньому. Виділено стратегії поведінки та адаптації військовослужбовців до бойових дій (конструктивна, ситуативно-адаптивна, деструктивна) і, відповідно, пов'язано їх з етапами динаміки розвитку ціннісно-смыслової сфери в період професійної діяльності. Адже кожен етап адаптації є кризовим, оскільки тут відбуваються критичні ціннісно-смыслові трансформації. Унаслідок участі в бойових діях та залежно від вибраної стратегії поведінки у військовослужбовців відбувається ціннісно-смыслова реструктуризація особистості, яка є обов'язковим етапом особистісного розвитку, «поштовхом» до подальшого руху та визначенням майбутніх перспектив.

Ключові слова: військовослужбовці – учасники бойових дій, ціннісно-смыслова сфера, загальнолюдські цінності, професійні цінності, особистісні цінності, смисли.

Krotiuk Kateryna. Structural model of the value and meaningful sphere of the military personnel participating in combat actions

The article theoretically substantiates the relevance and expediency of scientific work on the development of the value-meaning sphere of military personnel participating in combat operations. Theoretical developments of foreign and ukrainian researchers in the direction of the development of the value-meaning sphere, explanations of the mechanisms of its formation are given. The value-meaning sphere is a dynamic system of values and meanings that have a certain structure and direction, depending on personal aspirations, beliefs and life changes. Value-meaning problems of the individual become especially acute in periods of social changes, wars, global crises and social instability, when society itself reevaluates and transforms previous value and meaning experience. Crisis situations related to the protection of the territorial integrity and sovereignty of our state affect the psychological state, personal characteristics, acceptance and reinterpretation of the traumatic experience, the direction of life. Taking into account the specifics of the professional activity of military personnel participating in hostilities, the specifics of the military team as a separate socio-professional group, the article describes three groups of value and meaning orientations: universal, professional, and personal. This is explained by the fact that a person develops dynamically throughout his life, goes through numerous stages of social and psychological transformations, changes the social environment, place and own roles in it. The strategies of behavior and adaptation of military personnel to

combat operations (constructive, situational-adaptive, destructive) are highlighted and accordingly, they are related to the stages of the dynamics of the development of the value-meaning sphere during the period of professional activity. After all, each stage of adaptation is a crisis, since critical value-meaning transformations take place here. As a result of participation in hostilities and depending on the chosen strategy of behavior, servicemen undergo a value-meaning restructuring of the personality, which is a mandatory stage of personal development, an "impulse" for further movement and determination of future prospects.

Key words: *military personnel participating in hostilities, value-meaning sphere, universal human values, professional values, personal values, meanings.*

Постановка проблеми. Проблема вивчення ціннісно-сислової сфери стає все більш актуальною. Вплив ціннісно-сислової сфери на вектор та зміст соціальної активності формує бачення особистості місця і ролі в навколишньому світі, окреслює поведінку, надає сенс діяльності та всьому існуванню людини. Дослідження окремих складників ціннісно-сислової сфери, цінностей і смислів простежується в багатьох дослідженнях закордонних (А. Маслоу, В. Франкл, Е. Фромм, І. Ялом) та українських дослідників (О. Музика, Л. Романюк, Т. Титаренко). Вивченням різних аспектів поєднання та взаємозв'язку таких складників в їх цілісній структурі повною мірою відображено в наукових працях українських дослідників З. Карпенко, В. Кириченка, О. Москаленко, Г. Чайки. Узагальнивши їхні праці, можна зазначити, що ціннісно-сислова сфера є динамічною системою цінностей та смислів, які мають певну структурованість та спрямованість залежно від особистісних прагнень, переконань та життєвих змін.

Ціннісно-сислова проблематика особистості особливо загострюється в періоди суспільних змін, війн, глобальних криз та соціальної нестабільності, коли саме суспільство переоцінює і трансформує попередній ціннісний і смисловий досвід. У таких випадках особистість часто приводить себе до таких більш глобальних, загальнолюдських цінностей, як мир, свобода, любов, цінність природи. Тобто проблема загального благополуччя та стабільності настільки загострюється, що людина змушена тимчасово знецінювати попередньо набуті особистісні цінності і смисли, мобілізувати власні фізіологічні та психологічні сили на суспільне благо і порядок.

Кризові ситуації, пов'язані із захистом територіальної цілісності та суверенітету нашої держави, впливають на психологічний стан, особистісні характеристики,

прийняття та переосмислення травматичного досвіду, напряму життєвого руху. Вплив участі в бойових діях на ціннісно-сислову сферу військовослужбовців простежується в дослідженнях Е. Афоніна, О. Колесніченка, О. Максима, Т. Титаренко та інших українських дослідників. Зокрема, П. Лісовський [1] вважає, що всі люди мають однаковий набір цінностей, який внаслідок життєвого досвіду та зміни життєвих орієнтирів може змінювати структуру та ієрархізацію набутих цінностей і смислів. На думку З. Кісарчук, Г. Лазос та Я. Омельченко [3], участь у бойових діях безумовно впливає на ціннісно-сислові орієнтації та може призвести до повного знецінення життя у військовослужбовців.

Пошук та аналіз психологічних наукових праць із проблематики ціннісно-сислової сфери, зокрема військовослужбовців – учасників бойових дій, дає нам змогу простежити особливості формування, зміни, розвитку, взаємозв'язку цінностей і смислів особистості. Проте недостатня кількість емпіричних досліджень та наукових доробків з приводу саме динаміки ціннісно-сислової сфери військовослужбовців унаслідок участі в бойових діях мотивує нас до проведення даного дослідження.

Метою роботи є аналіз теоретичних підходів та визначення типологічних особливостей цінностей і смислів військовослужбовців-учасників бойових дій; розроблення структурної моделі розвитку ціннісно-сислової сфери військовослужбовців унаслідок участі в бойових діях.

Результати дослідження. На нашу думку, ціннісно-сислова сфера – це складна, багаторівнева структура особистості, що містить ціннісні та смислові орієнтації, які у взаємодетермінованому зв'язку впливають на поведінку та життєдіяльність людини, надають вектор руху до саморозвитку і самовдосконалення. Ціннісні та смислові орієнтації мають своєрідну типо-

логію та ієрархізацію в загальному розподілі складників ціннісно-сислової сфери. Одними з найбільш обґрунтованих типологій цінностей можна назвати дослідження М. Рокіча [4] та О. Музики [2].

М. Рокіч [4] аналізує цінності, характеризуючи їх за певними ознаками: загальна кількість цінностей, яка досягається людиною, є порівняно невеликою; всі люди володіють одними й тими ж цінностями, проте в різних ступенях їх вираження; цінності є систематизованими; вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах. М. Рокіч [4] вважає, що термінальні цінності мають більш стійкий прояв, ніж інструментальні. Водночас інструментальні цінності мають більш глибокий характер та охоплюють ті особистісні характеристики людини, які б дали змогу досягнути певного саморозвитку.

О. Музика [2], досліджуючи цю проблему, вказує на значимості особистісних суб'єктних цінностей у формуванні ціннісної свідомості. До їх складу належать моральнісні (соціально-етичні стандарти) та діяльнісні (можливості та вміння людини) цінності. Моральнісні цінності визначають соціальні та етичні норми розвитку особистості, а діяльнісні – характерні особистісні вміння та здібності. Поєднання окремих моральнісних та діяльнісних цінностей формує специфічну групу суб'єктних цінностей, які сприяють самоактуалізації та самоідентифікації особистості в соціальному просторі, зумовлюють глибоку рефлексію власних умінь задля подальшого саморозвитку.

Як наслідок, ми бачимо, що складно поєднувати ціннісні та смислові конструкти за однією характеристикою чи типологією. Сучасне суспільство, тим паче виклики військової діяльності, змушують особистість до певного розгалуження, структуровання ціннісних і смислових орієнтацій. Враховуючи специфіку професійної діяльності військовослужбовців – учасників бойових дій, особливостей військового колективу як окремої соціально-професійної групи, ми виділяємо 3 групи ціннісних та смислових орієнтацій (рис. 1):

– загальнолюдські – відображають цінності та смисли суспільства на основі розвитку культурно-історичних і суспільних умов, що передаються в процесі вихо-

вання та навчання. Осмислюються внаслідок постійного і циклічного зовнішнього впливу: родини, виховання, закладів освіти, ЗМІ, культурно-історичного розвитку, суспільно-політичного устрою. Проходячи кожен етап соціальної взаємодії, особистість опановує нові шаблони поведінки, загальноприйняті норми і правила, необхідні для нормальної комунікації та взаємодії з оточенням (здоров'я, щастя, кохання, доброта, повага до батьків, істина, толерантність до оточуючих, цінність життя, справедливість, дружба, краса тощо);

– професійні (військові) – ціннісно-сміслові орієнтації, які базуються на відображенні вимог професійного середовища та виступають значущими для визначення себе як фахівця. Такі ціннісно-сміслові орієнтації є еталоном поведінки для подальшого професійного самовдосконалення та обов'язковою вимогою для включення особистості в колектив. У нашому випадку, оскільки військовий колектив є закритою професійною групою, військовослужбовці повинні приймати вимоги Статуту Збройних сил України, нормативних документів, військових традицій для активного включення себе у військовий колектив та діяльність загалом (обов'язок перед державою, захист територіальної цілісності та суверенітету країни, колективізм, жертвність, альтруїзм, героїзм, честь і гідність, взаємодопомога, захист, кар'єра тощо);

– особистісні (особистісно значущі) – значущі ціннісно-сміслові утворення особистості, які осмислюються внаслідок саморефлексії життєвого досвіду та переконань, визначенні майбутніх перспектив та конструктивних стратегій поведінки. Вони формуються на основі поведінки, життєвого досвіду, соціалізації та комунікації, індивідуальної діяльності, кризових змін та стресових ситуацій. Кожен компонент особистісних цінностей є глибоко осмисленим та значущим, виконує своєрідну роль у життєвій підтримці та розвитку. Особистісні цінності є системою «ідеальних моделей» належного ставлення та поведінки для досягнення власних цілей (саморозвиток, самоосвіта, матеріальна забезпеченість, емпатія, потреба в повазі тощо).

Рис. 1. Структура ціннісно-сислової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій

На нашу думку, типологія ціннісних і смислових орієнтацій може мати специфічну структурованість загальнолюдських, професійних і особистісних цінностей. Це пояснюємо тим, що особистість динамічно розвивається протягом життя, проходить численні етапи соціальних і психологічних трансформацій, змінює соціальне середовище, місце і власні ролі в ньому.

У результаті теоретичного вивчення проблем ціннісно-сислової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій ми бачимо недостатнє вивчення особливостей розвитку їхніх цінностей та смислів, проблеми втрати осмисленості та значущості ціннісно-сислових конструктів, а також ціннісно-сислові зміни внаслідок участі в бойових діях. Тому з метою подальшого емпіричного дослідження розвитку ціннісно-сислової сфери військовослужбовців-учасників бойових дій ми пропонуємо власно розроблену структурну модель цієї проблематики (рис. 2).

Зважаючи на методологічні основи М. Рокича [4] та О. Музики [2], ми виділяємо стратегії поведінки та адаптації військовослужбовців до бойових дій і, відповідно, пов'язуємо їх з етапами динаміки розвитку ціннісно-сислової сфери в період професійної діяльності. Це пояснюється тим, що кожен етап адаптації є кризовим, оскільки тут відбуваються критичні ціннісно-сислові трансформації.

Аналіз результатів дослідження. Розгляд власно розробленої структурної моделі ціннісно-сислової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій ми

починаємо з виділення етапів їхньої професійної діяльності: етап цивільного життя; етап підготовки до бойових дій; етап безпосередньої участі в бойових діях; етап декомпресії та стабілізації ціннісно-сислового простору. Кожен із них відображає професійний розвиток військовослужбовців – учасників бойових дій, безперервне виконання наказів, слідування за новими вимогами та ускладнення службової діяльності, пов'язаної з прибуттям до зони бойових дій.

Професійна діяльність військовослужбовців – учасників бойових дій передбачає певний розвиток, який пов'язаний зі стратегіями їх поведінки, до яких входять: конструктивна, ситуативно-адаптивна та деструктивна. Такі стратегії поведінки є способом адаптації особистості до нового досвіду.

Конструктивна стратегія поведінки військовослужбовців-учасників бойових дій передбачає вектор їх розвитку на вдосконалення професійних навичок, прагнення до оволодіння нових знань та вмінь, особистісний розвиток та самоосвіту. На *етапі цивільного життя* особистість засвоює, аналізує та систематизує загальнолюдські цінності, осмислює та надає значущості особистісним ціннісно-сисловим конструктам, які виступають регулятором поведінки. Професійні цінності мають значущість лише у випадку включеності особистості в таку діяльність. *Етап підготовки до бойових дій* передбачає входження особистості до лав Збройних сил України, приналежність до певного роду військ, включеність до колективу

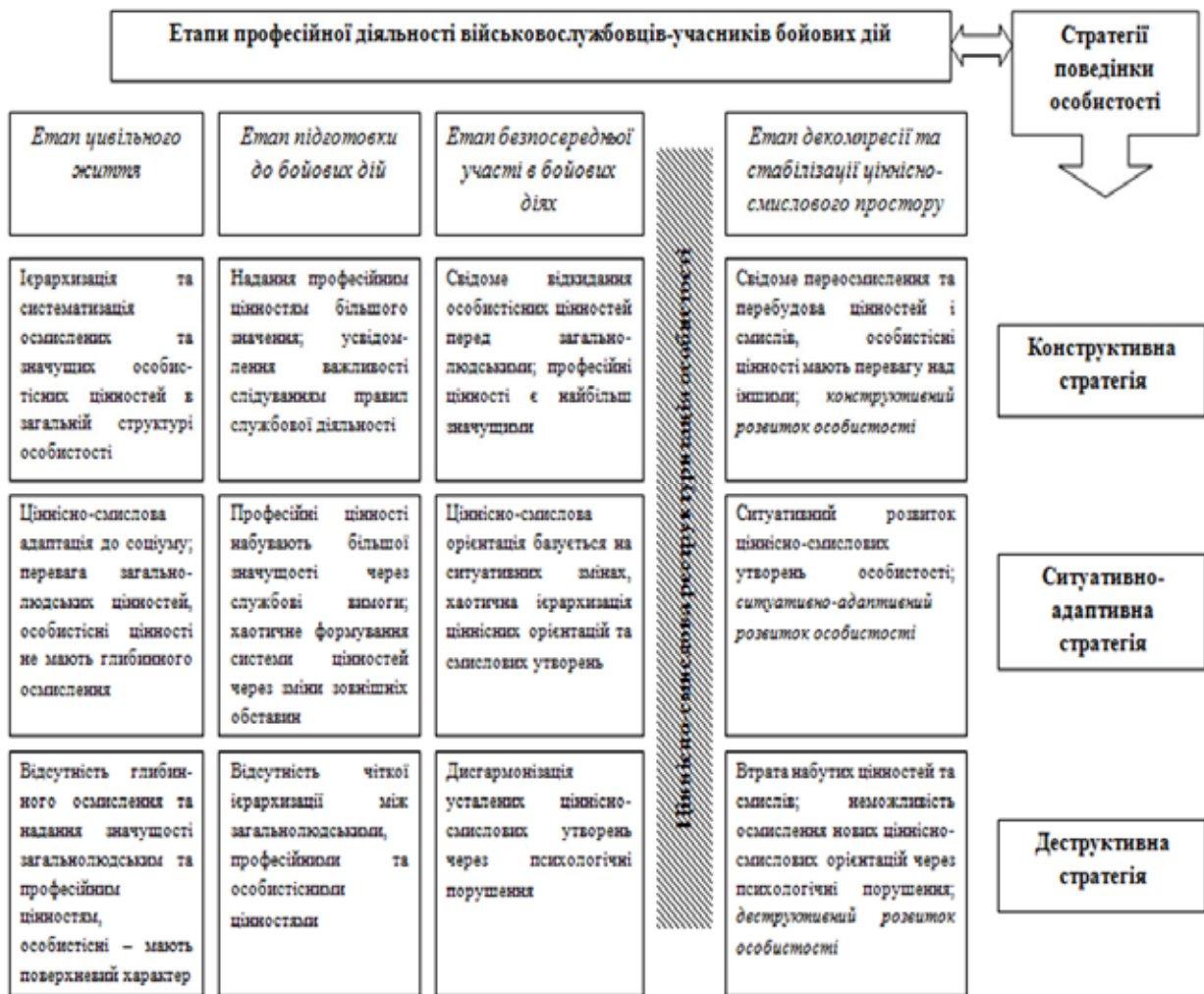

Рис. 2. Структурна модель розвитку ціннісно-смыслової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій

військової частини та окремого підрозділу, бойове злагодження та професійну підготовку. Оскільки професійна діяльність військовослужбовців передбачає цілодобове виконання наказів і завдань, то професійні цінності займають переважну значущість. Система ціннісно-смыслових конструктів військовослужбовців кардинально перебудовується під військові вимоги та правила. Особистісні цінності та смисли все ще мають важливе значення та виступають мотиватором до успішного виконання діяльності й адаптації. На *етапі безпосередньої участі в бойових діях* військовослужбовці надають більшої значущості професійним ціннісно-смысловим конструктам, адже несення бойової служби та протидія ворогу є панівною діяльністю. Екстремальні події війни, численні кризові ситуації, зміна звичного середовища зму-

шують особистість до відкидання особистісних цінностей і потреб на благо інших, їх захисту, боротьбу за мир і справедливість у суспільстві, іноді ціною самопожертви. Фундаментом взаємовідносин у Збройних силах України на рівні загальнолюдських цінностей є постійне реагування на гостру зміну військової обстановки з метою адаптації до зовнішньоситуативних чинників.

Перебуваючи в таких кризових ситуаціях, військовослужбовці – учасники бойових дій переживають стрес і зазнають психологічних змін, які мають відбиток у ціннісно-смысловій свідомості. Надалі відбувається переосмислення ціннісно-смыслових конструктів та *ціннісно-смыслова реструктуризація особистості*, де військовослужбовці-учасники бойових дій починають переосмислювати власне життя, разом із тим змінюють власну значущість

до попередньо набутих цінностей та смислів. Ціннісно-сміслова реструктуризація військовослужбовців – учасників бойових дій є обов'язковим етапом розвитку його як особистості, «поштовхом» до подальшого руху та визначення майбутніх перспектив.

Після виходу із зони бойових дій у пункти постійної дислокації у військовослужбовців передбачений *етап декомпресії*, який включає стабілізацію ціннісно-сміслового простору. У результаті ціннісно-сміслового переосмислення відбувається перебудова ціннісно-сміслових конструктів, набувають значущості особистісні цінності, осмислюється лише та діяльність, яка спрямована на особистісний розвиток. Оскільки майбутні ротації до зони бойових дій є надалі заплановані, у військовослужбовців не зникають професійні ціннісно-сміслові конструкти. Останні набувають нового значення, формуються в сталу систему професійних цінностей і смислів на основі отриманого бойового досвіду. Загальнолюдські цінності мають більшу спрямованість на добро і безпеку, тобто на ті цінності й смисли, які позначають суспільну стабільність. Така стратегія поведінки передбачає конструктивний розвиток особистості військовослужбовців – учасників бойових дій із подальшим самовдосконаленням, саморозвитком, мотивацією досягнення успіху та бажанням до самоосвіти, часто не пов'язаною з військовою діяльністю.

Ситуативно-адаптивна стратегія поведінки та активності військовослужбовців – учасників бойових дій пояснює здатність пристосовуватись до будь-яких життєвих і соціальних змін. За такої стратегії поведінка та діяльність мають сенс і зміст, проте їх осмислення має поверхневий характер. На *етапі цивільного життя* особистість адаптується до соціуму, засвоює загальнолюдські цінності, проте їх значущість мало відображається в особистісних цінностях. Всі ціннісно-сміслові конструкти мають змістовне відображення в ціннісно-смісловій системі, особистість вибирає лише, якими оперуватися в разі зміни життєвих обставин. Оскільки *етап підготовки до бойових дій* є життєвою кризою, професійні цінності набувають більшої значущості через службові вимоги. Військовослужбовці, включені в таку

діяльність, приймають лише ті цінності та смисли, які усталені в бойовому підрозділі. Загальнолюдські, особистісні цінності та смисли формуються хаотично й непослідовно через різку зміну та адаптацію до нових життєвих умов. Через високу адаптивність зміст та характер формування ціннісно-сміслових конструктів мало змінюється на *етапі безпосередньої участі в бойових діях*. Військовослужбовці – учасники бойових дій, переживаючи стресові реакції в бою, починають глибше осмислювати власну діяльність, її роль у військових операціях, професійні цінності мають найбільшу значущість. Наповнення особистісних цінностей та ієрархизованість загальнолюдських цінностей може залежати від особистих переконань, думок, саморефлексії та впливу референтних осіб.

За такої стратегії поведінки *ціннісно-сміслова реструктуризація особистості* обов'язково має вплив на структуру та ієрархію ціннісно-сміслових конструктів. Військовослужбовці – учасники бойових дій можуть і надалі притримуватись ситуативно-адаптивної стратегії поведінки, але зміна значущості цінностей і осмисленості власних дій обов'язково відбудеться. Ціннісно-сміслові новоутворення формуватимуться залежно від життєвих ситуацій, особистісних переконань і думок, подальших кризових ситуацій. Тобто на етапі декомпресії та стабілізації ціннісно-сміслового простору відзначатиметься подальший ситуативно-адаптивний розвиток особистості.

Деструктивна стратегія поведінки військовослужбовців – учасників бойових дій вказує на низьку пристосованість та подальшу дезадаптивність особистостей до нових умов. Деструкції можуть проявлятися не лише у військовій діяльності, вони охоплюють всі життєві моменти, суттєво ускладнюючи всі особистісні трансформації.

Особистість на *етапі цивільного життя* мало осмислює загальнолюдські цінності та приймає лише ті, які мають сильну значущість в її найближчому оточенні. Відповідно, в разі включеності в професійний колектив особистість не надає великого значення професійним цінностям, діяльність є мало осмислена і спрямована лише

на виконання завдань та отримання матеріальної вигоди. Особистісні цінності та смисли мають поверхневий характер і не впливають суттєво на вектор і перспективи розвитку. За деструктивної стратегії поведінки *етап підготовки до бойових дій* часто не має глибинного осмислення, військовослужбовці можуть не розуміти суть і важливість військової діяльності, майбутні виклики та загрози. Відповідно, у військовослужбовців простежується відсутність чіткої ієрархізації та систематизації загальнолюдських, професійних і особистісних цінностей через низьку осмисленість життєвих змін. *Етап безпосередньої участі в бойових діях* має чи не найбільш кризовий характер у житті військовослужбовця. Унаслідок низької адаптації, професійної та психологічної неготовності можуть виникати різні психологічні порушення.

Наслідком впливу бойового стресу на ціннісно-сміслові конструкції є *ціннісно-сміслова реструктуризація* військовослужбовців – учасників бойових дій. Гостро переживаючи ціннісно-сміслову кризу, військовослужбовці повністю втрачають психологічну рівновагу, всіляко намагаються уникати бойових завдань та наказів, простежується свідоме ухилення від службових обов'язків.

Вихід з бойових дій до пунктів постійної дислокації продовжує травматичну дію на психологічний стан військовослужбовців – учасників бойових дій через труднощі адаптації вже до мирного життя. Тобто на етапі декомпресії та стабілізації ціннісно-

сміслового простору простежується втрата всіх набутих ціннісно-сміслових конструкцій, відзначаються труднощі осмислення нових цінностей і смислів через неможливість усвідомлення себе в даних життєвих подіях, діагностуються психологічні порушення та формується подальший деструктивний розвиток особистості. Дана ситуація особистісного розвитку військовослужбовців – учасників бойових дій обов'язково вимагає детальної психодіагностичної та психокорекційної роботи.

Висновки. У результаті теоретичного аналізу та формування структурної моделі розвитку ціннісно-сміслової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій ми стверджуємо, що під впливом бойових умов система особистісних цінностей і смислів обов'язково змінюється та реструктуризується. Змістове наповнення, ієрархізація ціннісних та смислових орієнтацій формується і поступово розвивається впродовж усього життя людини, проте участь у бойових діях має чи не найбільший вплив на їх динаміку. Залежно від особистісних характеристик попереднього досвіду та стратегій адаптації військовослужбовець – учасник бойових дій може здійснити конструктивний стрибкоподібний розвиток, мати ситуативно-адаптивну поведінку або деструктивний напрям життєдіяльності.

Перспективи подальшого дослідження вбачаються в емпіричному дослідженні даних аспектів розвитку ціннісно-сміслової сфери військовослужбовців – учасників бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лісовський П. М. Військова психологія: методологічний аналіз : навчальний посібник. Київ : Кондор-Видавництво, 2017. 290 с.
2. Музика О. Л. Ціннісна підтримка особистісного розвитку як теоретична та прикладна проблема. У 12 томах. *Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології»* / за ред. В. О. Моляко. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. Т. 12. Вип. 8. С. 177–188.
3. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук та ін. Київ : ТОВ Видавництво «Логос», 2015. 207 с.
4. Rokeach M. Understanding Human Values: Individual and Societal. New York : The Free Press, 1979. 322 p.

REFERENCES:

1. Lisovskyi, P. M. (2017). Viiskova psykhologhiia: metodolohichniy analiz [Military psychology: methodological analysis] : navchalnyi posibnyk. Kyiv: Kondor-Vydavnytstvo, 290 p. [in Ukrainian]
2. Muzyka, O.L. (2009). Tsinnisna pidtrymka osobystisnoho rozvytku yak teoretychna ta prykladna problema [Valuable support of personal development as a theoretical and applied

problem]. *Zbirnyk naukovykh prats instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy «Aktualni problemy psykholohii» u 12 tomakh – Collection of scientific works of the Institute of Psychology named after H. S. Kostyuk of the Academy of Sciences of Ukraine «Actual problems of psychology» in 12 volumes. T. 12(8), 177–188. [in Ukrainian]*

3. Kisarchuk, Z. H. (2015). *Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii [Psychological assistance to victims of crisis-traumatic events]: metod. posib. Kyiv : TOV Vydavnytstvo «Lohos», 207 p. [in Ukrainian]*

4. Rokeach, M. (1979). *Understanding Human Values: Individual and Societal. New York : The Free Press, 1979. 322 p.*